

Припрата цркве Св. Тројице у Ресави

ДРАГОЉУБ ТОДОРОВИЋ

Занимање за манастир Ресаву (Манасију), задужбину деспота Стефана Лазаревића, траје готово једно и по столеће. Лепота амбијента у коме је изграђен, његова очуваност и, нарочито, импозантно утврђење, привлачили су пажњу путописаца и проучавалаца старина. Изучавање Ресаве је започето половином прошлог века. Понекад засновано више на народном предању него на поузданим чињеницама, настављено је систематичнијим проучавањем историјских извора, а затим и њене архитектуре, пре свега манастирске цркве. Тада су настали и први ликовни прикази манастирског комплекса и његових појединих делова.¹

Између два светска рата, историчари српске средњовековне архитектуре бавили су се и овим, најзначајнијим, спомеником из последњег периода државне самосталности. У њиховим радовима постављена су и нека од основних питања, пре свега хронолошки однос наоса и припрате манастирске цркве.²

Конзерваторско-рестаураторски радови у манастиру Ресави започети су крајем педесетих година (сл. 1). Упоредо са њима вршена су и истраживања, која су дала значајне резултате, али питање да ли је припрата изграђена истовремено са наосом и какви су били њени првобитни облици, није у потпуности разрешено.³

Подаци добијени током недавних радова на припрати, као и они већ познати, дају повода да се наведени проблеми поново размотре, како би се прецизније одредили могући првобитни облици и релативна хронологија њеног трађења.⁴

Цркву манастира Ресаве чине два јасно одвојена дела, наос и припрата. У конструктивном и просторном погледу наос је решен као развијени уписани петокуполни крст, комбинован са триконхосом.

Припрата обухвата простор западно од наоса. Квадратне је основе, чија ширина одговара ширини наоса (сл. 2).⁵ Горња, сводна, конструкција изведена је у облику развијеног уписаног крста. Главне полуобличасте сводове носе полукружни луци, који су ослоњени на четири осмоугластна ступца и, преко профилисаних конзола, на обимне зидове (сл. 3). Над пресеком кракова крста уздиже се купола на десетостраном тамбуру. Бочни простори, они између главних сводова и обимних зидова, пресведени су кугластим сводовима, неправилно изведеним (сл. 4).⁶

Припрата је покривена високим двосливним кровом, који у потпуности сакрива подужни крак крста. Забатни зидови попречних полу-

обличастих сводова изузетно су танки и повучени су до унутрашњих лица обимних зидова, па се попречни крак крста само делимично помаља изнад кровних равни. Бочни зидови припрате завршавају се хоризонтално, а западни троугаоним калканом. Због овако обликованог горњег дела припрате, крстообразно решење је споља готово неуочљиво. Спољашње лице северног зида припрате, врло добро очувано, изграђено је од квадера пешчара у правилним редовима, који се надовезују на слог одговарајућег зида наоса (сл. 5). Облога јужног зида, због изузетно лошег стања у коме се налазила, у потпуности је замењена при ликом конзерваторско-рестаураторских радова, што је, из истих разлога, учињено и на знатном делу јужног зида наоса.⁷ Западни зид припрате је вероватно био изведен од блокова пешчара, али они сачувани су у доста лошем стању (сл. 6). Уз то, очигледне су и велике поправке за које су употребљени необрађен и полуобрађен камен и опека.⁸

¹ Међу најзначајнијима су: цртежи Ј. Шафарика из извештаја о путовању по Србији 1846, уп. С.

Томић, Р. Николић, *Манастир Манасија, историја-живопис*, Саопштења VI (Београд 1964) 36, 37; литографија С. Теодоровића из 1858, уп. С. Томић, Р. Николић, *нав. дело*, 11; цртежи В. Тителбаха, уп. Српске илустроване новине 24 (Нови Сад 1882) 181; Ф. Каница, *Србија-земља и становништво*, Београд 1985, 276; Ј. Мишковића, *Неки стари градови и њихове околине у Краљевини Србији*, Старинар IV (Београд 1887) Таб. VI.

² Поједини истраживачи припрату манастира Манасије називају „спољашњом припратом“. Како би употреба овог термина могла довести до забуне могло би се закључити да постоји и унутрашња припрата, што овде није случај у овом раду ће се користити само израз припрата. При том се не подразумева обавезна истовременост изградње наоса и припрате.

³ С. Ненадовић, *Конзерваторска документација о архитектури манастира Ресаве*, Зборник заштите споменика културе II, (Београд 1961) 51—82. Треба напоменути да у манастиру Манасији нису изведене систематска истраживања. Она су спроведена у обиму неопходном за извођење конзерваторско-рестаураторских радова.

⁴ Мања сондажна испитивања спољашњих површина сводова припрате изведена су 1988. и 1989, вид. Д. Тодоровић, *Црква манастира Манасије — истраживачки радови на припрати 1988—1989*, Гла-сник ДКС 14 (1990) 86, 87.

⁵ Унутрашња ширина припрате износи 10,86 m, а дужина 10,57 m. Како је разлика у димензијама минимална, може се сматрати да је основа квадратна.

⁶ Ст. Станојевић, Ј. Мирковић, Б. Бошковић, *Манастир Манасија*, Београд 1928, 25, и нап. 2.

⁷ С. Ненадовић, *нав. дело*, 53, 54, 72, сл. 3, сл. 41.

⁸ Наведено градиво и стање у коме се оно налази односе се само на зону од 1,5 m висине у север-

Сл. 1. Општи изглед припрате (снимак Б. Бошковића, око 1928. г.)

Fig. 1. Vue générale du narthex de Manassia (vue prise par Dj. Bošković, vers 1928)

Унутрашња лица зидова припрате зидана су каменом и опеком

⁹ Сводови, луци који их носе¹⁰, купола¹¹ и западни калкански зид изграђени су само опеком. Кубично постоље је, такође, зидано опеком, али је употребљена и сига, нарочито на угловима. Ступци, носачи куполе, изведени су блоковима пешчара.

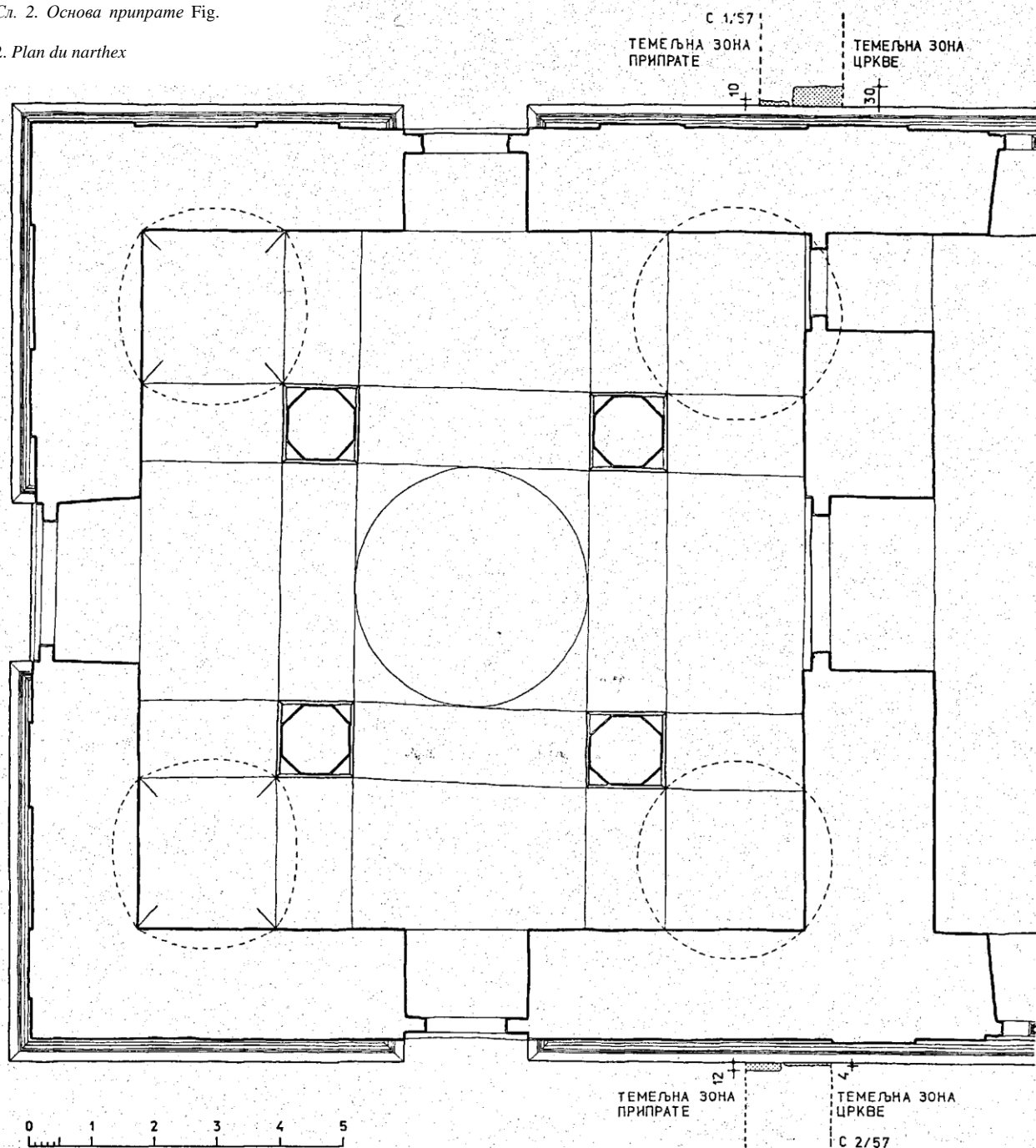
Испитивањем темеља наоса и припрате утврђено је да међу њима постоји јасна спојница. Темељне зоне њихових северних зидова се завршавају на истој висини, али проширења

су им различита.¹² На јужној страни, темељна зона припрате завршава се на вишој коти од наоса; и ту, као и на северном зиду, проширења имају различите димензије¹³ Ступци који носе куполу ослоњени су на међусобно повезане темељне зидове, на начин како је то изведено и у наосу.¹⁴ Темељи оба дела цркве су зидани ломљеним каменом утопљеним у кречни малтер, али је запажено да су код наоса они грађени солидније.¹⁵ Зидови припрате почивају на соклу, који у јед-

Сл. 2. Основа припрате Fig.

2. Plan du narthex

ном делу зида, са које је током радова 1989. године обијен малтер. Остали део зида је за сада неистражен.

⁹ Б. Бошковић наводи да је унутрашњост рађена од редова тесаника и слојева опека, али није сасвим јасно на који део цркве се то односи (С. Станојевић, Л. Мирковић, Ђ. Бошковић, *нав. дело*, 26). Касније је одређенији и наводи да је унутрашње лице зидова припрате изведено „на познати начин у моравској архитектури од редова камена између по три опеке“ (Б. Бошковић, *Неколико опсервација о Манасији*, Моравска школа и њено доба, Београд 1972, 265). Према приложеним фотографијама у наведеном раду (сл. 6 и сл. 7), пре би се могло закључити да је опека употребљена без одређеног и строго спроведеног правила. Сличан начин зидања се може приметити и у наосу, у доњим зонама певница, које сада нису покривене малтером. Уз пешчар, ту је местимично упо-

требљена и опека. Према досадашњим сазнањима, код грађевина чије су фасаде изведене у правилном, декоративном слогу камена и опеке, унутрашња лица зидова су од притесаног камена, или, чешће, притесаног камена и опеке. Опеком су попуњаване спојнице између каменова, али се не може говорити о неком правилном слогу. Оваква израда унутрашњих лица зидова јавља се не само код моравских споменика већ и раније, током целог XIV века. Она се може запазити чак и на грађевинама код којих на фасадама опека није била коришћена (Бањска, Дечани, Св. арханђели код Призрена).

¹⁰ С. Ненадовић, *нав. дело*, 72.

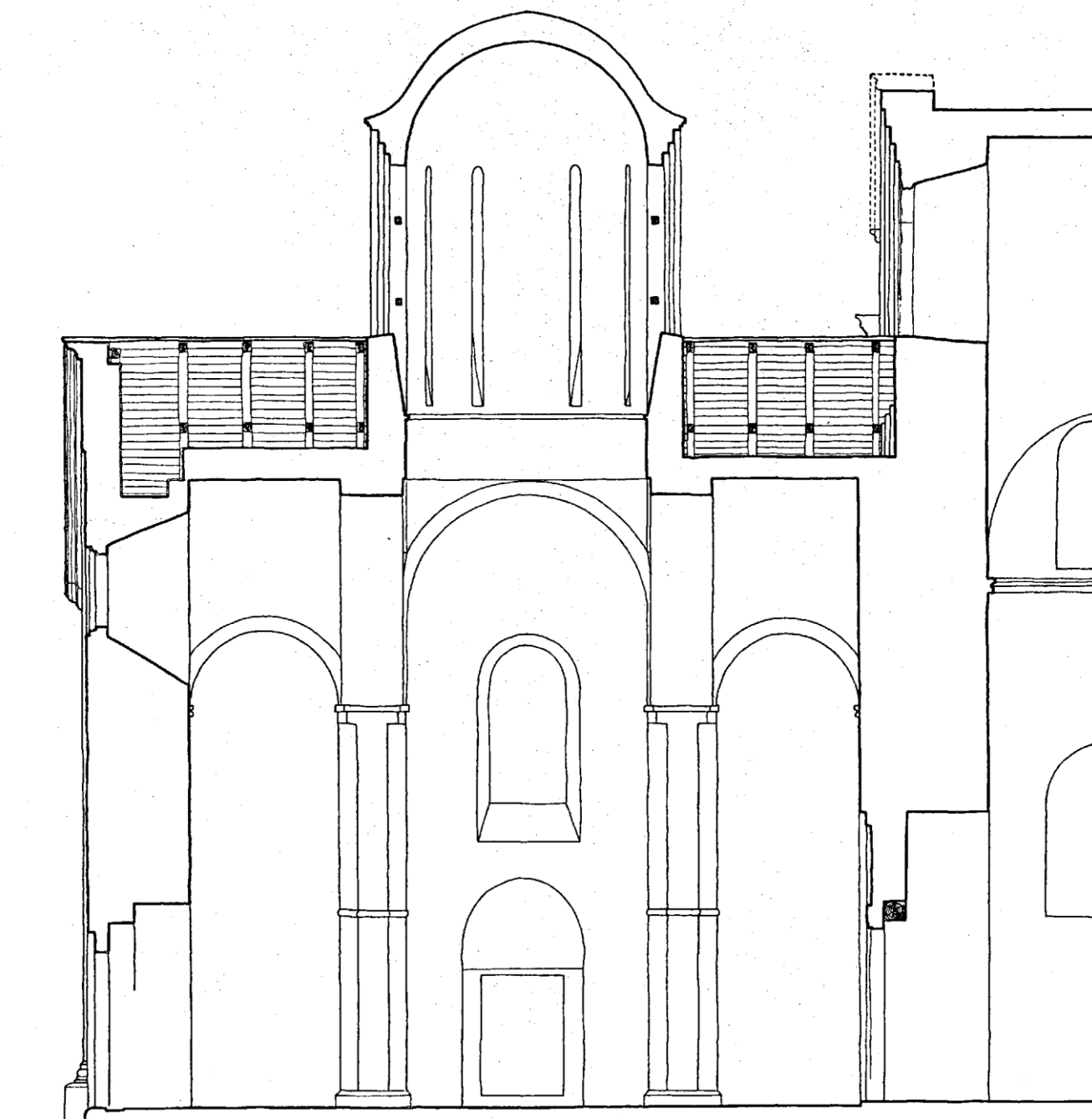
¹¹ Исто.

¹² Исто, 68.

¹³ Исто, 69, сл. 35, сл. 36.

¹⁴ Исто, 70, 73.

¹⁵ Исто, 68, 73.

Сл. 3. Подужни пресек кроз припрату Fig. 3. Coupe

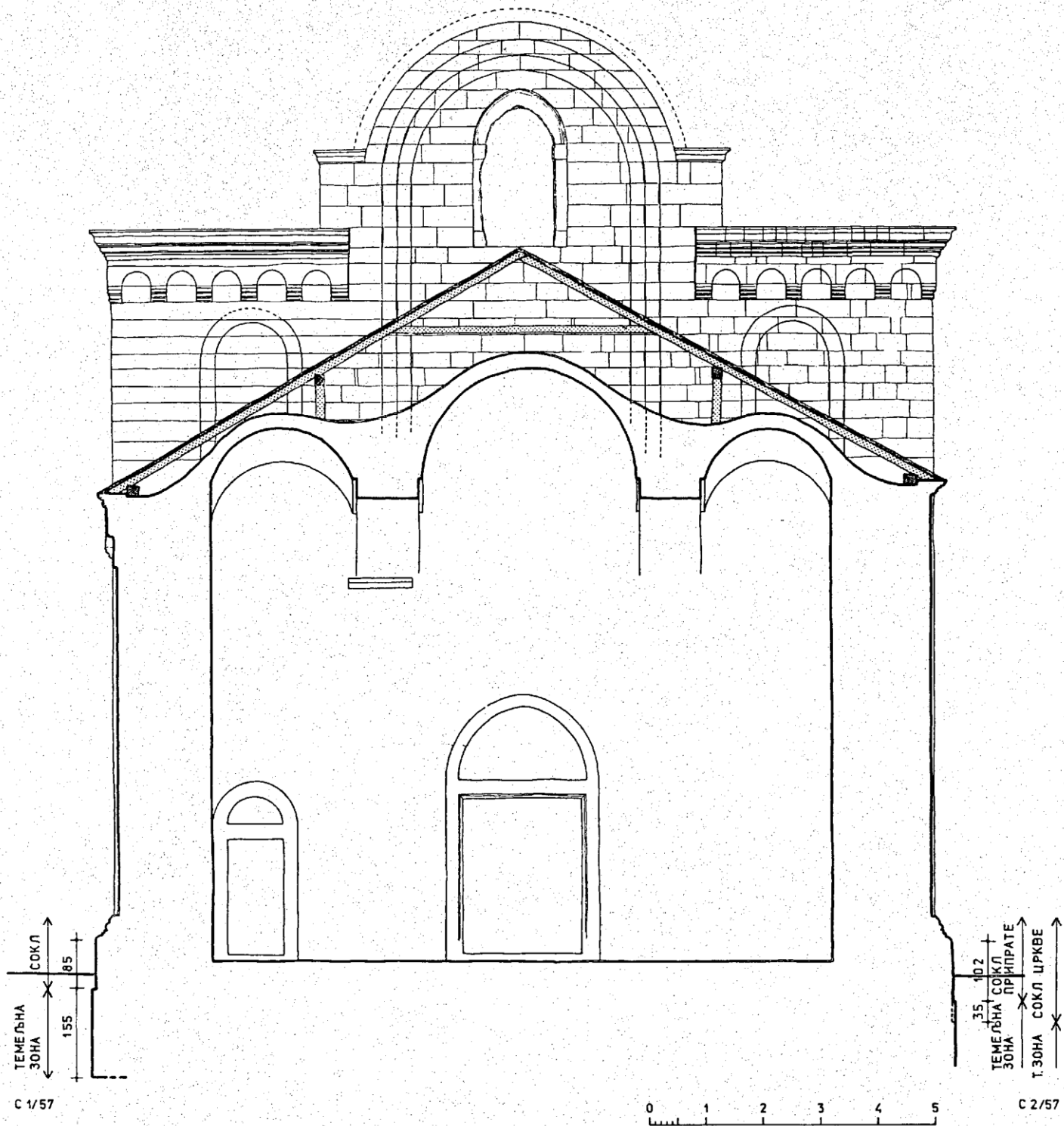
longitudinale du narthex

се, без икакве видљиве спојнице или промене профилације, надовезује на сокл наоса. У горњој зони северни и јужни зид су завршени хоризонталним венцем, док на западном венцу прати косине калкана.

На северном и западном зиду припрате налазе се по три плитке нише. Бочне, уже и ниже, имају полукружне завршетке, а тако је завршена и средња ниша западног зида. Вертикалне стране средње нише северног зида протежу се целом његовом висином, све до венца којим су и пресечене. Изнад бочних ниша овога зида, непосредно под завршним

венцем, налази се по један низ полукружних arkada на конзолама. Због изузетно лошег стања у коме се облога јужног зида налазила пре конзерваторско-рестаураторских радова, на њему се ови елементи нису могли констатовати.¹⁶ Профили конзола и завршног венца припрате исти су као и на одговарајућим деловима наоса, али су им димензије другачије.

У осовини сваког зида припрате налазе се по једна врата и изнад њих прозор.¹⁷ Оквир северних врата завршен је архитравом, изнад кога се налази плитка полукружна ниша. У дебљини зида она су пресведена полуоблича-

Сл. 4. Попречни пресек кроз источне сводове приправе

Fig. 4. Coupe transversale des voûtes orientales du narthex

стим благо надвишеним сводом. Унутрашњи простор јужних врата изведен је на исти начин. Током конзерваторско-рестаураторских радова уклоњена је заида којом је њихов спољашњи отвор био смањен и реконструисан је њихов камени оквир.¹⁸ Западна врата се разликују од претходних. У основи, бочне стране су им закошене, спољашњи оквир је завршен сегментним луком, а унутрашњи простор пресведен двостепеним сегментним сводом.

Северни и јужни прозор смештени су непосредно изнад врата. Западни прозор се, међутим, налази при врху зида, готово уз само теме свода. Унутрашња конструкција сва три

прозора је истоветна; бочне стране и парпети су закошени и пресведени су конусним сводовима. На сличан начин изведени су и прозори наоса. Спољашњи оквири северног и јужног прозора, на жалост, нису сачувани.¹⁹ За-

¹⁶ Исто, 72.

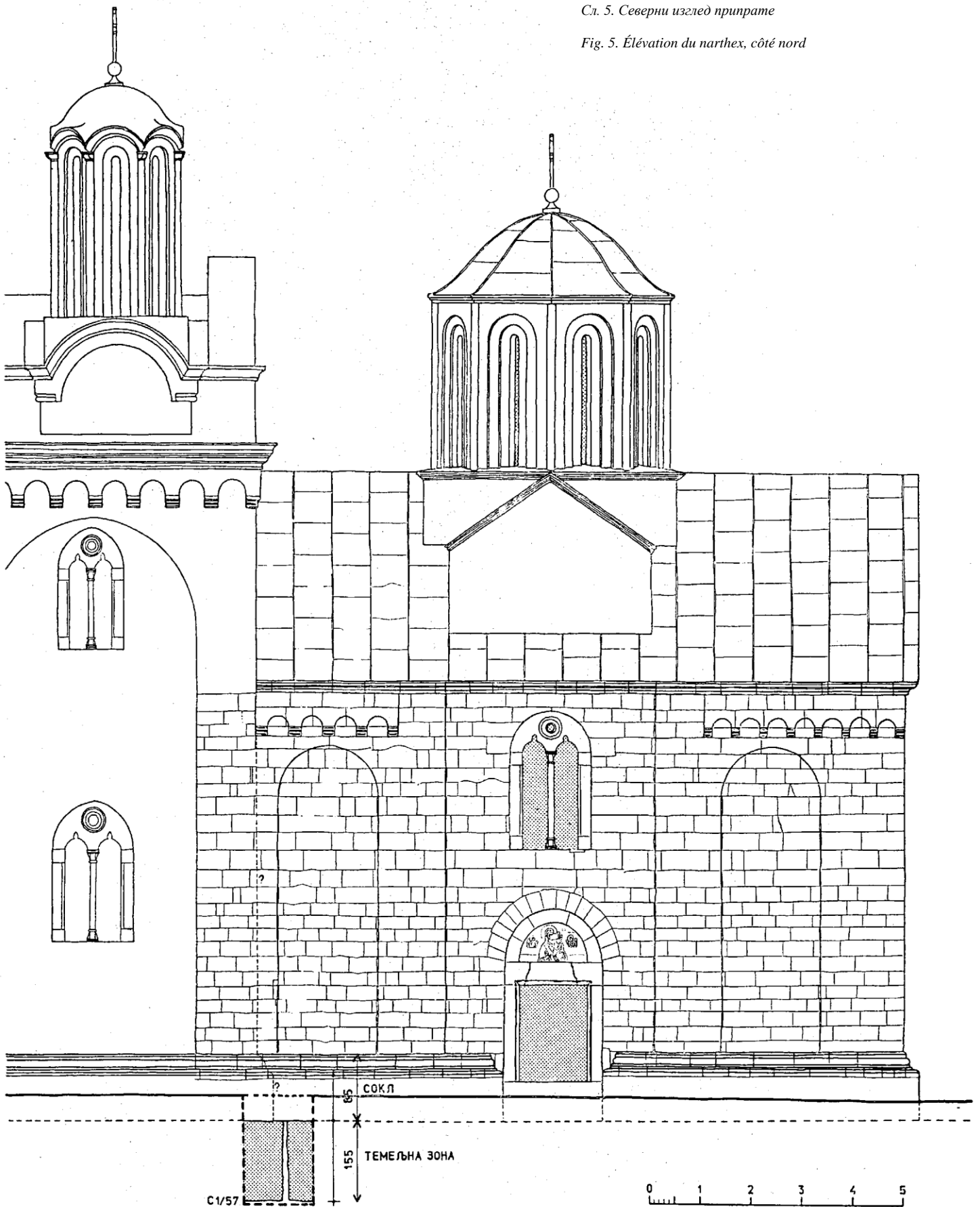
¹⁷ Овде нису узета у обзир двоја врата која повезују припрату и наос.

¹⁸ С. Ненадовић, *нав. дело*, 72, сл. 41.

¹⁹ Реконструкција оквира прозора манастирске цркве извршена је 1964. године на основу очуваних елемената и фрагмената архитектонске пластике, према пројекту арх. Ивана Костића, руководиоца конзерваторско-рестаураторских радова.

Сл. 5. Северни изглед припрате

Fig. 5. Élévation du narthex, côté nord

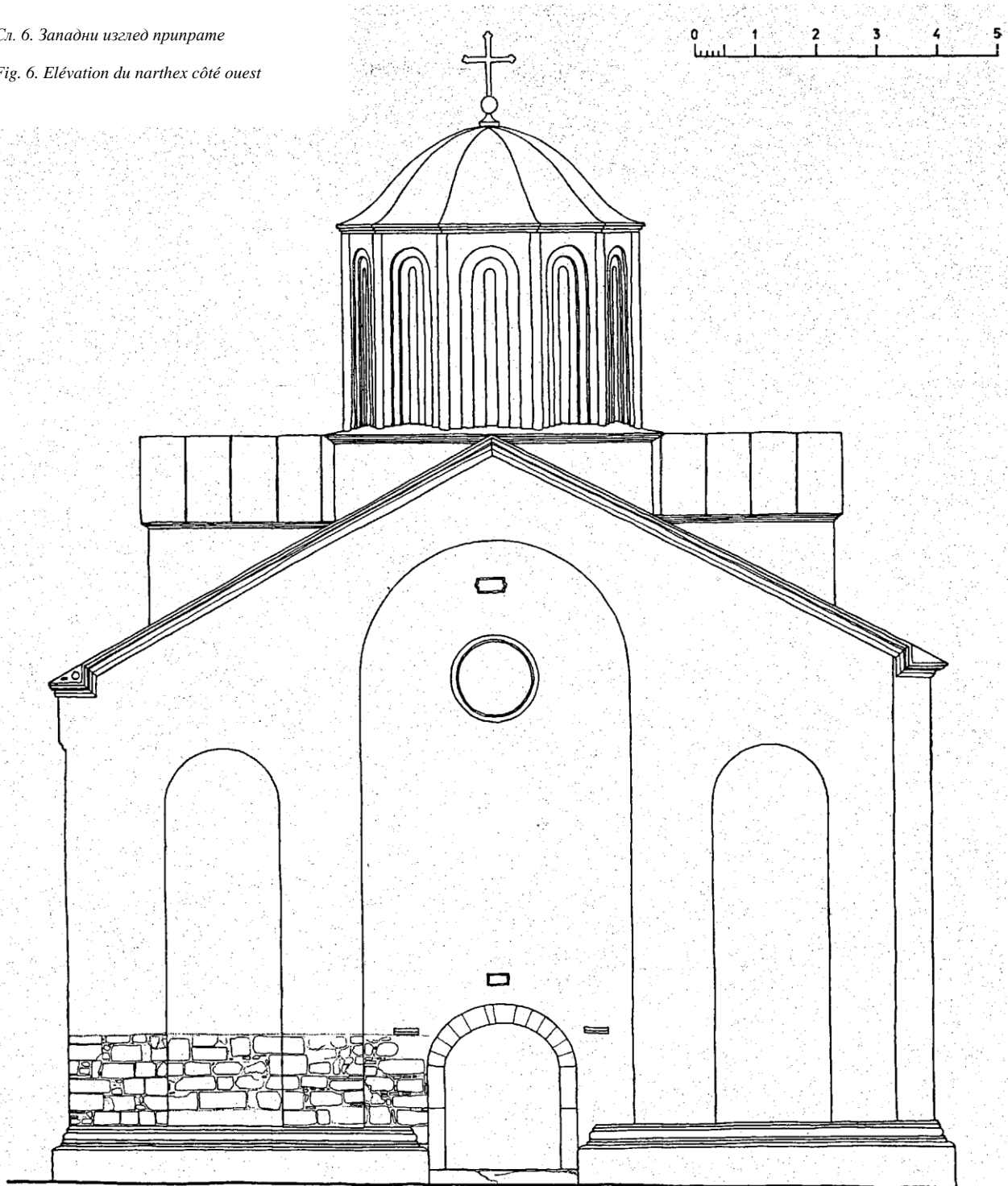

падни прозор се, као и западна врата, донекле разликује од претходних. Посматрано изнутра, његова конструкција је иста, осим што је нешто мањих димензија. На фасади, међутим, овај прозор је решен у облику окулуса.²⁰Извори који би се односили на припрату цркве манастира Манасије веома су оскудни.

Најстарији до сада познати помен потиче из периода аустријске окупације Србије 1718—1739. године. Максим Ратковић, егзарх београдског митрополита Вићентија Јовановића, пропутовао је 1733. године северну и северо-источну Србију, и том приликом боравио је и у Манасији. Из његовог извештаја сазнаје

Сл. 6. Западни изглед припрате

Fig. 6. *Élévation du narthex côté ouest*

се да је припрате била порушена и да је њена обнова у току.²¹ Радови су завршени у јесен 1735. године, о чему говори натпис на каменој плочи, постављеној изнад прозора западног зида припрате.²² Није познато када је почела ова обнова. У олтару цркве је постојао запис да је 1725. године започето обнављање Манасије (Ресаве), што би се могло довести у везу са радовима завршеним 1735. Године.²³ То би, међутим, значило да су радови на припрати трајали 10 година, што је мало вероватно. Још два натписа, један из 1806. и други из 1810. године, говорили су о обнављању Манасије, али се припрате у њима не помиње.²⁴ Обимни радови на манастирској цркви су изведени 1844. године. Захваљујући сачуваним документима, о њима се може стећи доста тачна слика²⁵ Знатан број оштећених квадера

²⁰ Унутрашњост припрате је, као и западни зид, омалтерисана, па није познато од ког материјала је изведен оквир овог прозора, обзиром да истраживања нису била могућа.

²¹ Г. Витковић, *Извештај Максима Ратковића, ексарха Београдског митрополита*, Гласник СУД 56 (Београд 1884) 167.

²² Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, књ. 2, Београд 1903, 100, бр. 2642.

²³ Исти, *Стари српски записи и натписи*, књ. 6. Ср. Карловци 1926, 126, бр. 10234. Овај запис више не постоји.

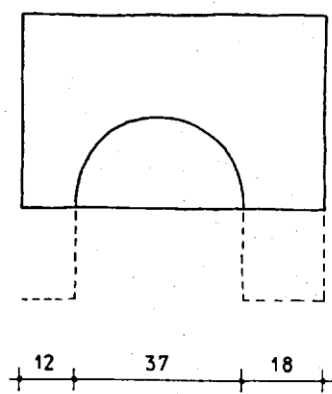
²⁴ Исти, *Стари српски записи и натписи*, књ. 2, Београд 1903, 332, бр. 3834, 340, бр. 3878. Ових натписа на цркви, такође, више нема.

²⁵ С. Томић, *Архивска документација о конзервацији и реставрацији манастира Манасије 1844. године*, Зборник заштите споменика културе II (Београд 1952) 13—29.

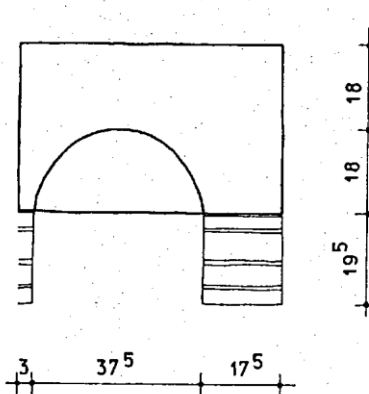
²⁶ *Исто*, 21, бр. 9.

1

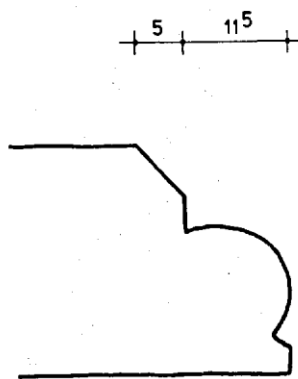

СМЕДЕРЕВО

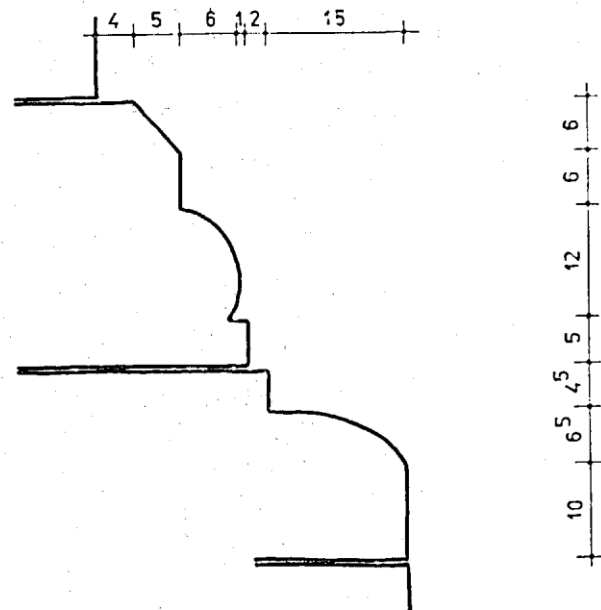

МАНАСИЈА

2

СМЕДЕРЕВО

МАНАСИЈА

Сл. 7. Детаљи са припрате (детаље из Смедеревског града, снимила арх. Г. Симић) 1. аркада 2. сокл

Fig. 7. Détails du narthex (détails de l'ancienne église qui faisait partie de la forteresse de Smédérévo ont été relevés par Gordana Simić)

1. arcade
2. socle

је био извађен и замењен новим.²⁶ Тада су обновљени и завршни венци.²⁷ На основу боје и структуре пешчара, од кога су исклесани, иако се то у документима изричито не наводи, може се закључити да је замењен велики део аркадног низа и конзола наоса, аркаде и поједине конзоле припрате, као и знатан број профилисаних блокова сокла. Радови на обнови били су изведени с изузетном пажњом. На наосу се може видети да су нови делови били клесани према профилацији и димензијама затечених. Иако на припрати сада нису очувани првобитни елементи аркадног низа, нема разлога за сумњу да су оне чиниле и њен украс. Ову претпоставку могу оснажити фрагменти са порушене митрополијске цркве у Смедереву, међу којима постоје аркаде од пешчара, израђене у две величине. Веће аркаде својим димензијама одговарају онима са наоса, а

мање аркадама са припрате манасијске цркве (сл. 7). Међу смедеревским фрагментима постоје и такви који су по профилу, мада нешто другачијих димензија, исти као горњи део сокла у Манасији.

²⁸ На основу ових чињеница може се закључити да елементи каменог украса припрате, иако у великој мери настали током обнове, нису изведени произвољно, већ по угледу на тада још очуване оригиналне.

Поправке су вршене и на сводовима. Из докумената се сазнаје да су три свода президана у потпуности, а један делимично. Међутим, није јасно о којим сводовима је реч.

²⁹ На спољашњим површинама западног пара бочних сводова припрате видљива су презиђивања, а сем тога, они се и обликом донекле разликују од источних. Могло би се зато претпоставити да се поменути радови односе на њих. На којим су још сводовима вршене поправке, за

сада се не може утврдити. Поред побројаних радова, током обнове је омалтерисана унутрашњост цркве, постављени су дрвени прозори и врата, израђена је дрвена кровна конструкција и кров покривен лимом.³⁰ После ове, последње, велике обнове, изглед припрате се више није битно мењао. На цртежу јужног изгледа цркве Ј. Шафарика из 1846. године, приказано стање у потпуности одговара затеченом на почетку конзерваторско-рестаураторских радова крајем педесетих година.³¹ Нешто доцнија литографија С. Теодоровића, из 1858, приказује и западни изглед припрате, истоветан данашњем.³² На њеном јужном изгледу уцртане су три нише и аркадни низови, који, међутим, у време настанка литографије више нису могли постојати. Остали делови цркве и њихови детаљи приказани су верно. Аутор је стање које је видео на северној фасади припрате приказао и на јужној, али та непрецизност ни у ком случају не умањује значај овог ликовног извора.

Извесне поправке на цркви манастира Ма-насије изведене су и крајем прошлог века. О њима говори натпис на каменој плочи, која се налази непосредно изнад западних врата припрате:

ОПРАВКА 1895
ПОД ВЛАДОМ
Њ.В.К. АЛЕК. I
С.М. КИРИЛО.

Натпис се највероватније односи на поправке извршене после земљотреса из 1893. године, који се снажно осетио у Манасији и њеној околини. Тада су се појавиле пукотине у источном делу цркве, а са куполе, највероватније главне, отпао је део венца.³³ Ови радови извођени су, изгледа, и 1894. године.³⁴ Данашњи изглед припрате манастирске цркве је, углавном, резултат обнове из 1735. године. Иако писаних извора нема, на основу досадашњих истраживања и докумената о обнови из 1844. године, може се, доста тачно, претпоставити њен обим.

Целокупна сводна конструкција припрате израђена је 1735. године. На овакав закључак упућује употребљени материјал опека.³⁵ Њене димензије карактеристичне су за XVIII век и разликују се од димензија опека за које се поуздано могло утврдити да су оригиналне. Тамбур куполе је, такође, израђен током ове обнове.³⁶ У његовим прозорима виде се два појаса дрвених греда. Оваква конструкција, примењена и на тамбуру наоса, може се срести и на другим црквама XIV и XV века, али и касније. На грађевинама реконструисаним током прве половине XIX века, примена затега у тамбурима није честа, а уколико их има, израђене су од гвожђа.

³⁷ Једноставност облика и профилације стопа и завршних венаца стубова припрате недвосмислено указују на XVIII век као време њиховог настанка. Уз то, стопе се својим димензијама и местима на којима

се налазе не уклапају најбоље у слог пода.³⁶ Калкан западног зида је, такође, израђен током ове обнове, а судећи по сегментном луку и сегментним сводовима, тада су реконструисана и западна врата. У којој мери су и остали делови овог зида били президани, за сада се не може поуздано знати.³⁹ У склопу ових ра-

²⁷ Исто, 22, бр. 14; 24, бр. 19.

²⁸ С. Ненадовић се детаљније бавио питањем архитектуре ове цркве и објавио цртеже појединих фрагмената камене пластичне декорације који су јој припадали, вид. С. Ненадовић, *Размишљања о архитектури цркве Благовештења деспота Ђурђа Бранковића у Смедереву*, Зборник Народног музеја IX—X (Београд 1979) 403—430. Тумачећи изворе који помињу придворну и митрополијску цркву у Смедереву, изнео је претпоставку да се могло радити о истој грађевини (*нав. дело*, 406, 407). На основу фрагмента стопе стуба, о којој ће касније бити више речи, исправно је претпоставио да је њена основа била решена у облику развијеног уписаног крста (*нав. дело*, 410).

У југоисточном углу Великог града смедеревског утврђења, 1981. откривени су, а затим и археолошки истражени, остаци једне цркве, уп. М. Сунјак, М. Соковић-Љубинковић, *Смедеревска tvrđava sakralni kompleks*, Археолошки преглед 24 (1985) 174—178; М. Сунјак, *Смедеревска tvrđava — sakralni kompleks*, Археолошки преглед 25 (1986) 86—90. Њена основа је решена без стубова (М. Цуњак, *нав. дело*, Т. XLIII). Фрагмент стопе стуба и тип основе откривене цркве упућују на закључак да су у смедеревском утврђењу могле да постоје две црквене грађевине. За сада није могуће утврдити којој од њих би поједини познати фрагменти могли да припадају. То међутим, нема битнијег утицаја на разматрање проблема у овом раду.

²⁹ С. Томић, *нав. дело*, 26, бр. 24, 25, 3.

³⁰ Исто, 22, бр. 14; 24, бр. 19; 26, бр. 24, 25.

³¹ Цртеж бр. XI из извештаја Јанка Шафарика о путовању по Србији чува се у Архиву Историјског института (С. Томић, Р. Николић, *нав. дело*, 36).

³² Исто, 11. Један примерак ове литографије поседује и манастир Манасија.

³³ Манасију је, после земљотреса 27. III 1893, обишла комисија због гласина да је манастир претрпео јака оштећења. На основу увида и казивања игумана, комисија је констатовала да су се отвориле старе пукотине на источном делу цркве и да је „на кубету отпао крмса са ЈИ ивице“; в., *Земљотреси у Србији 1893, 1894 и 1895. године*, Споменик СКА XXXII (Београд 1896) 84, 89.

³⁴ П. Поповић, *Фасада манастира Манасије*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, књ. IV (Београд 1924) 187; С. Станојевић, Л. Мирковић, Б. Бошковић, *нав. дело*, 25, 27, и нап, 1, 29, и нап. 4.

³⁵ С. Ненадовић, *Конзерваторска документација*, 72.

³⁶ Б. Бошковић је мислио да су купола и тамбур у потпуности президани 1844. године; вид. С. Станојевић, Л. Мирковић, Б. Бошковић, *нав. дело*, 26.

³⁷ Један од таквих случајева је црква манастира Наупаре, обновљена 1835. године.

³⁸ С. Станојевић, Л. Мирковић, Б. Бошковић, *нав. дело*, 25.

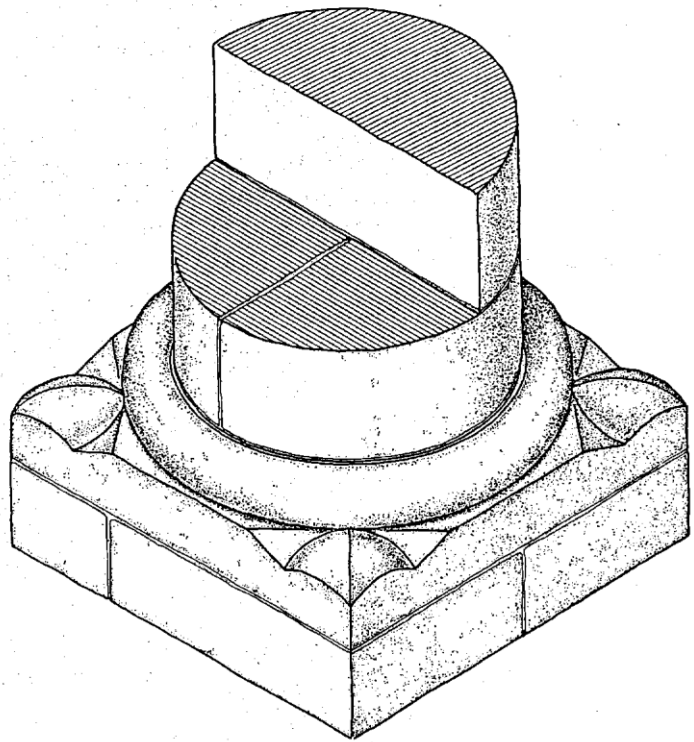
³⁹ С. Ненадовић сматра да је западни зид био порушен и да је у потпуности президан 1735. године (*Конзерваторска документација*, 73). На овом зиду, као и на осталима, постоје конзоле које обележавају лежишта лукова сводне конструкци-

дова, вероватно је извршено и делимично зазиђивање јужних врата. О кровном покривачу из ове обнове нема података. Имајући у виду време у коме је обнова извршена, припрета је највероватније била покривена ћерамидом, преко подлоге од шута. На то посредно указује и документ о обнови из 1844. године: „Сводови Цркве Манасијске прекомерног оног блата и теготе сасвим су ослобођени и подобатељно за нови лаки кров приуговорљени.“⁴⁰ Овакав кров морао је бити нешто нижи од садашњег, пре свега због нагиба који захтева врста покривача и дебљине потребне подлоге. Велика разлика у висини спољашње и унутрашње ивице парапета прозора тамбура наводи на претпоставку да су они делимично зазидани приликом израде новог, вишег, крова 1844. године.

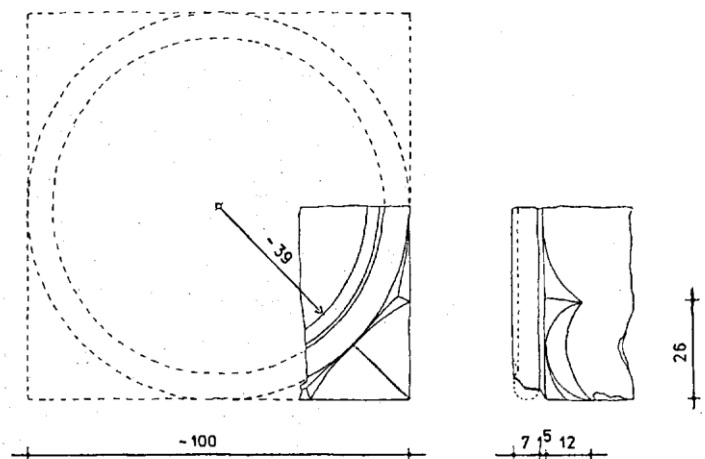
На основу садашњих облика припрете манасијске цркве и измена које је претрпела током обнова из 1735. и 1844. године, може се, релативно тачно, претпоставити какви су били њени изворни облици.

Припрета је имала решење развијеног уписаног крста.⁴¹ На такав облик упућују очуване појединости на северној фасади и у унутрашњости припрете, фрагменти пронађени током ископавања, а свакако и садашња конструкција подигнута у XVIII веку по узору на старије облике. Првобитну сводну конструкцију припрете носила су четири стуба. Током ископавања пронађени су доста оштећен део стопе и неколико делова стуба, који су чинили стабло.⁴² Стопа је имала профил торуса на квадратној плинти и носила је стуб кружног пресека. На закошеним угловима плинте може се уочити почетак неког украса, на жалост, у таквој мери оштећеног да се више не може установити његов облик. Међу фрагментима који су припадали смедеревским црквама такође се налази део стопе, на чијем је углу очуван једноставан лоптасти украс. Ова стопа је по димензијама и профилацији готово истоветна манасијској, па може послужити за реконструкцију њеног угаоног елемента (сл. 8).

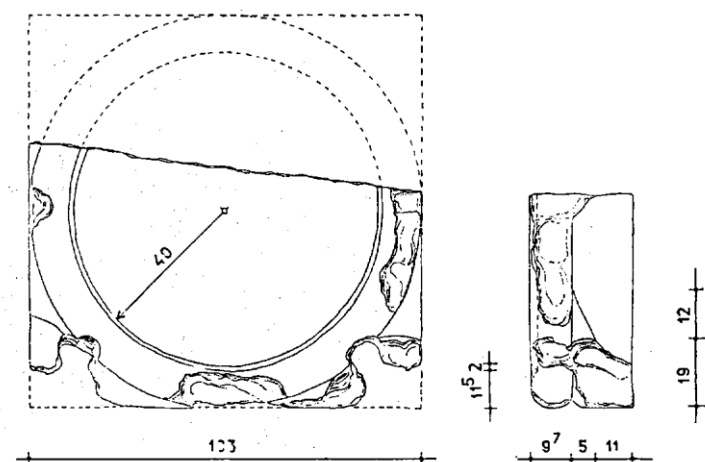
Првобитне стопе припрете имају мање димензије од постојећих, па се захваљујући томе могу правилно уклопити у слог пода. Да би то у потпуности било остварено, оне су морале бити нешто померене у односу на садашње (сл. 9). Тада би се и луци сводне конструкције правилно ослањали на конзоле у обимним зидовима, што сада није случај. Висина стубова је, ван сумње, била одређена висином на којој се налазе конзоле. За сада се не зна како су се они завршавали. Судећи према начину како је то изведено у наосу, завршетак венца је имао исти профил као и конзоле. Сводна конструкција је, свакако, била истоветна садашњој. Представљала је уобичајено решење, које произлази из усвојене диспозиције основе. Главни сводови краци крста највероватније су се налазили на истој ви-

СМЕДЕРЕВО

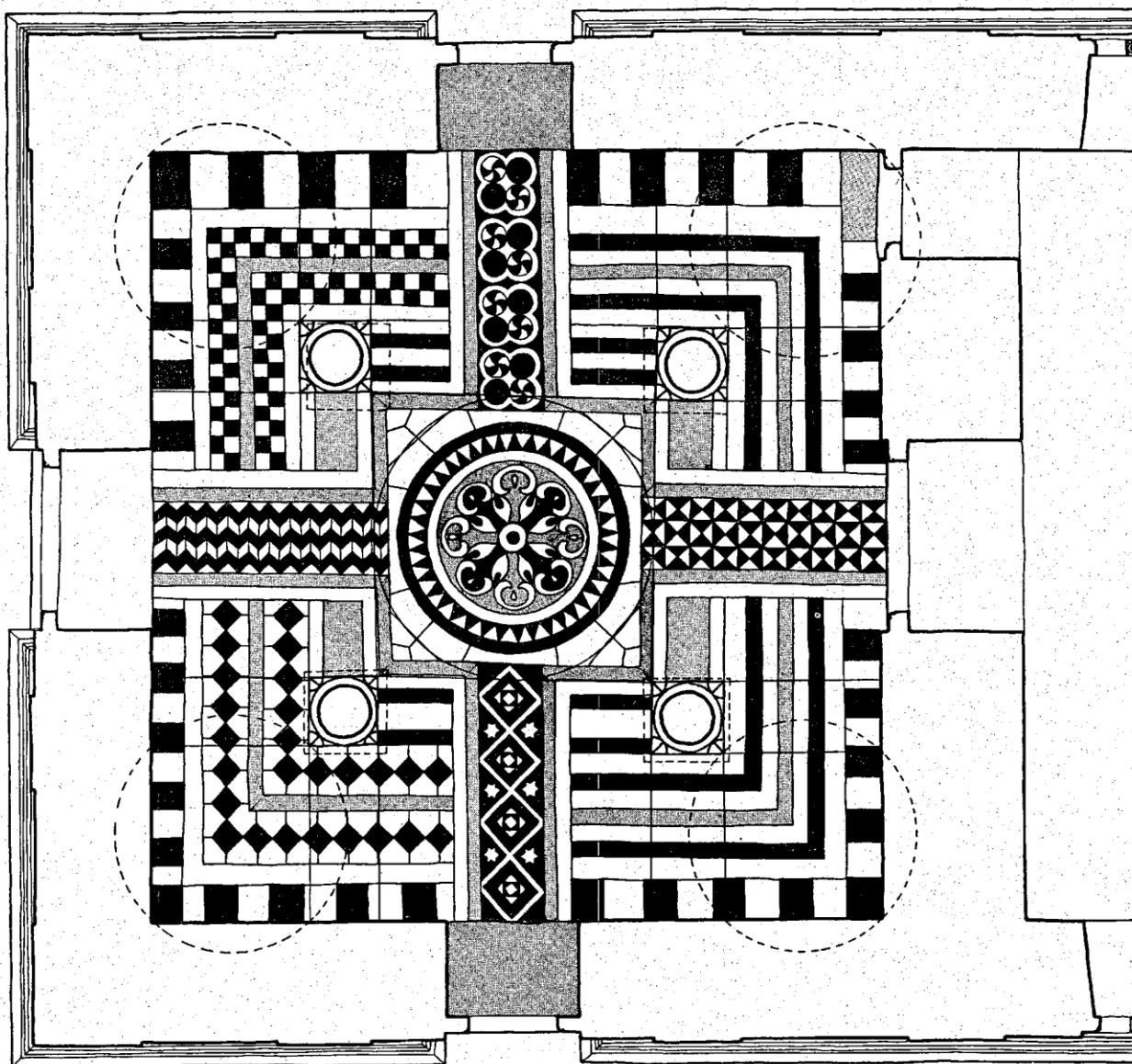
МАНАСИЈА

Сл. 8. Стопа стуба припрете (стопа из Смедерева снимила арх. Г. Симић)

Fig. 8. Base d'une colonne du narthex (les dimensions de la base provenant de Smedérévo ont été relevées par G. Simić)

Сл. 9. Основа припрате — реконструкција Fig.

9. Plan du narthex (reconstitution)

сини као и садашњи.⁴³ Бочни простори, у угловима крста, могли су бити пресведени крстатим или кугластим сводовима. Мада се поузданим подацима не располаже, друга могућност се чини вероватнијом, будући да је при обнови изведен такав тип свода. При разматрању могуће првобитне конструкције припрате претпостављене су дрвене затеге у ослонцима лукова. Њихова примена је током XIV и XV века била уобичајена, а изгледа да су постојале и у наосу.⁴⁴ Над средишњим пољем најве-

је. Оне имају исти профил као кордонски венац у наосу, те су највероватније првобитне. На основу тога би се могло закључити да је западни зид сачуван у већој мери.

⁴⁰ С. Томић, *нав. дело*, 22 бр. 14.

⁴¹ С. Станојевић, Л. Мирковић, Ђ. Бошковић, *нав. дело*, 25.

⁴² С. Ненадовић, *Конзерваторска документација*, 72.

⁴³ Током радова на припрати 1988, у испуни између источних сводова, непосредно уз западни зид наоса, отворене су две мање сонде. Том приликом је установљено да се фасадна облога наоса спушта и испод линије сводова. Квадери пешчара који се налазе изнад ње су у веома рђавом стању. Они који су испод ове линије, међутим, изузетно су добро очувани. Та чињеница недвосмислено указује на могућност да су се првобитни сводови налазили на истој висини као и садашњи.

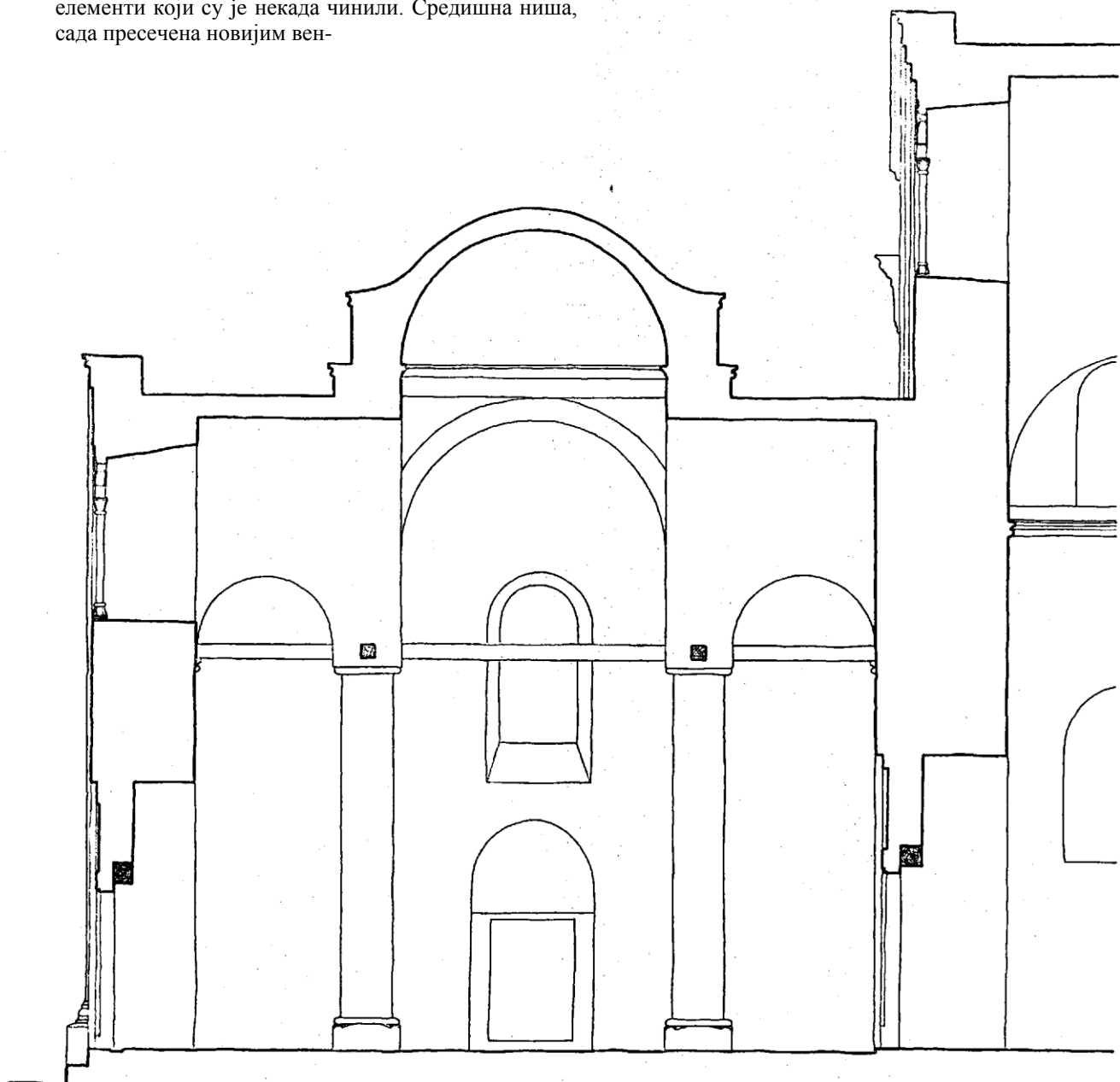
⁴⁴ Напрелине у малтеру изнад венца стубова указују на места где су се налазиле затеге. На цртежу унутрашњег изгледа наоса, Ф. Каниц је приказао дрвене затеге између источних стубова и у ослонцу источног свода (Ф. Каниц, *нав. дело*, 276).

роватније се налазила слепа калота (сл. 10). Такво решење имала је, према ктиторском моделу, и припрата у Раваници.⁴⁵ Не би требало, међутим, савим одбацити ни друге могућности. Садашња купола са тамбуром могла је бити изведена по угледу на првобитну. На нешто друкчије могуће решење указују подаци егзарха Максима Ратковића. У његовом извештају се за припрату каже да је „сврху била мунара турска“.⁴⁶ На основу овог податка могло би се претпоставити да је на припрати постојала нека конструкција која је била претворена у минаре. У том случају, могло се радити о старијем звонику. Спрат са звоником има припрата Лазарице, а слично решење су вероватно имале и цркве у Наупари и Велућу. На могућност постојања спратног решења и на припратама црква развијеног типа указује степениште у Љубостињи.⁴⁷

О некадашњем изгледу припрате највише говори северна фасада, на којој су очувани готово сви елементи који су је некада чинили. Средишња ниша, сада пресечена новијим вен-

цем, продужавала се на забатни зид попречног свода.⁴⁸ Њен завршетак је, највероватније, као и забатни зид, био полукружан. На такав начин је, уосталом, решен западни зид наоса. Над бочним, нижим, нишама су се, као и сада, налазили аркадни низови (сл. 11). Овако решеним фасадама, крстообразно решење било је у потпуности изражено (сл. 12).

Међу фрагментима са прозора манасијске цркве нису поуздано идентификовани они који су могли да припадају припрати. С обзиром на величину отвора, јужни и северни прозор су, као и прозори наоса, били решени у облику бифора. Унутрашња конструкција западног прозора упућује да је и он, упркос садашњем спољном изгледу, био решен као и претходни.

Сл. 10. Подужни пресек кроз припрату — реконструкција

Fig. 10. Coupe longitudinale du narthex — reconstitution

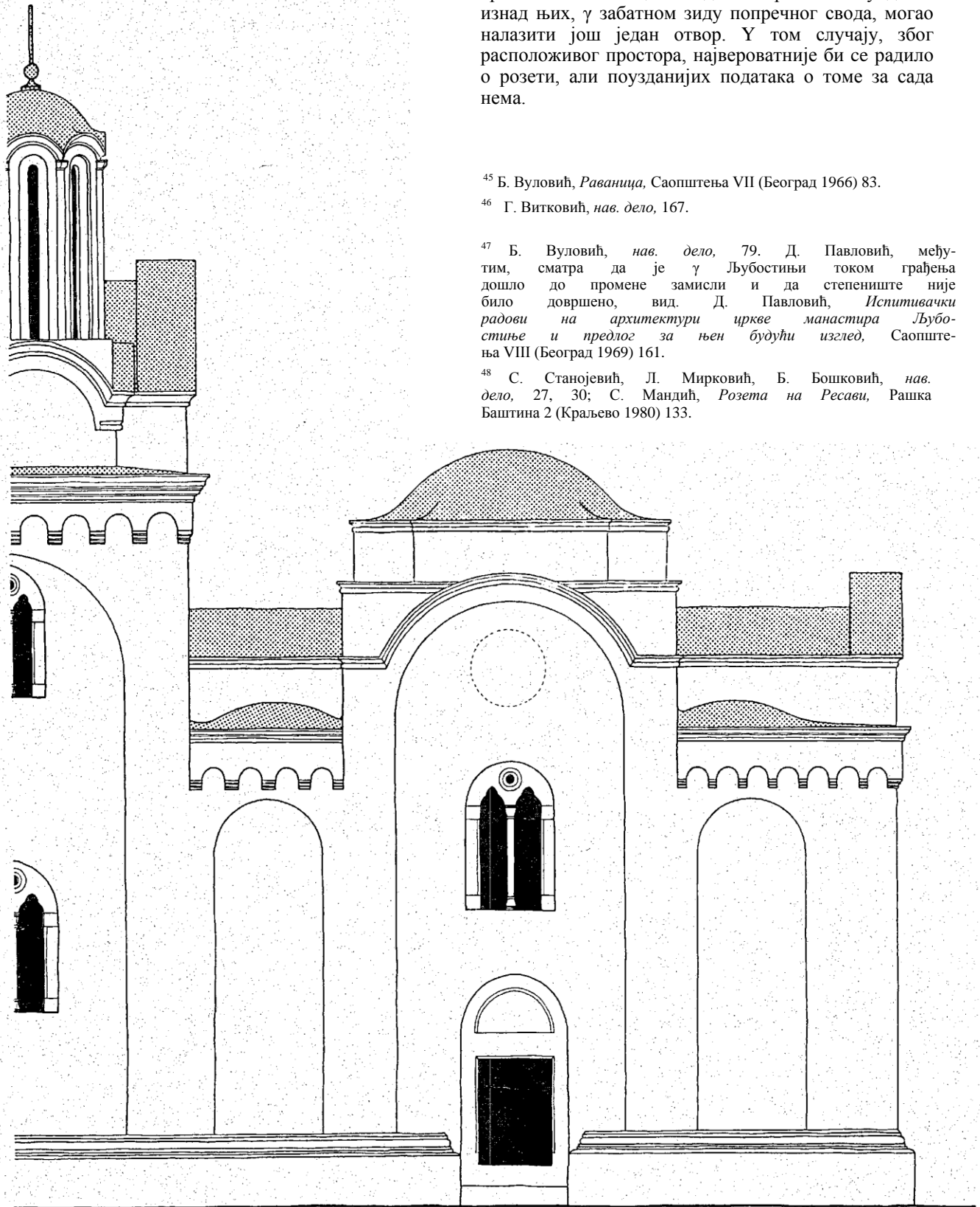
Северни и западни прозор налазе се непосредно изнад врата. Та чињеница наводи на претпоставку да се изнад њих, у забатном зиду попречног свода, могао налазити још један отвор. У том случају, због расположивог простора, највероватније би се радило о розети, али поузданијих података о томе за сада нема.

⁴⁵ Б. Вуловић, *Раваница*, Саопштења VII (Београд 1966) 83.

⁴⁶ Г. Витковић, *нав. дело*, 167.

⁴⁷ Б. Вуловић, *нав. дело*, 79. Д. Павловић, међутим, сматра да је у Љубостињи током грађења дошло до промене замисли и да степениште није било довршено, вид. Д. Павловић, *Испитивачки радови на архитектури цркве манастира Љубостиње и предлог за њен будући изглед*, Саопштења VIII (Београд 1969) 161.

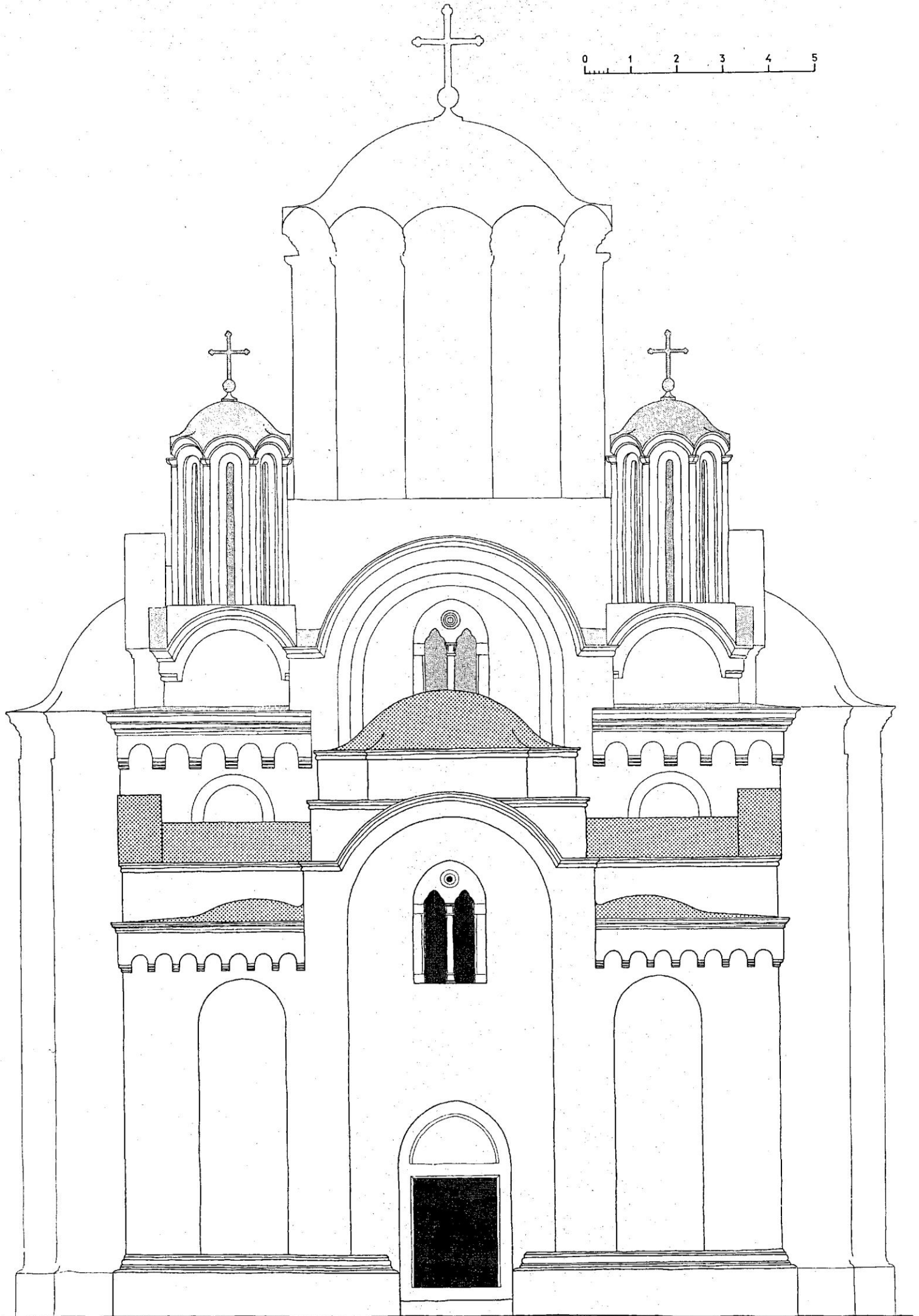
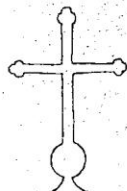
⁴⁸ С. Станојевић, Л. Мирковић, Б. Бошковић, *нав. дело*, 27, 30; С. Мандић, *Розета на Ресави*, Рашка Баштина 2 (Краљево 1980) 133.

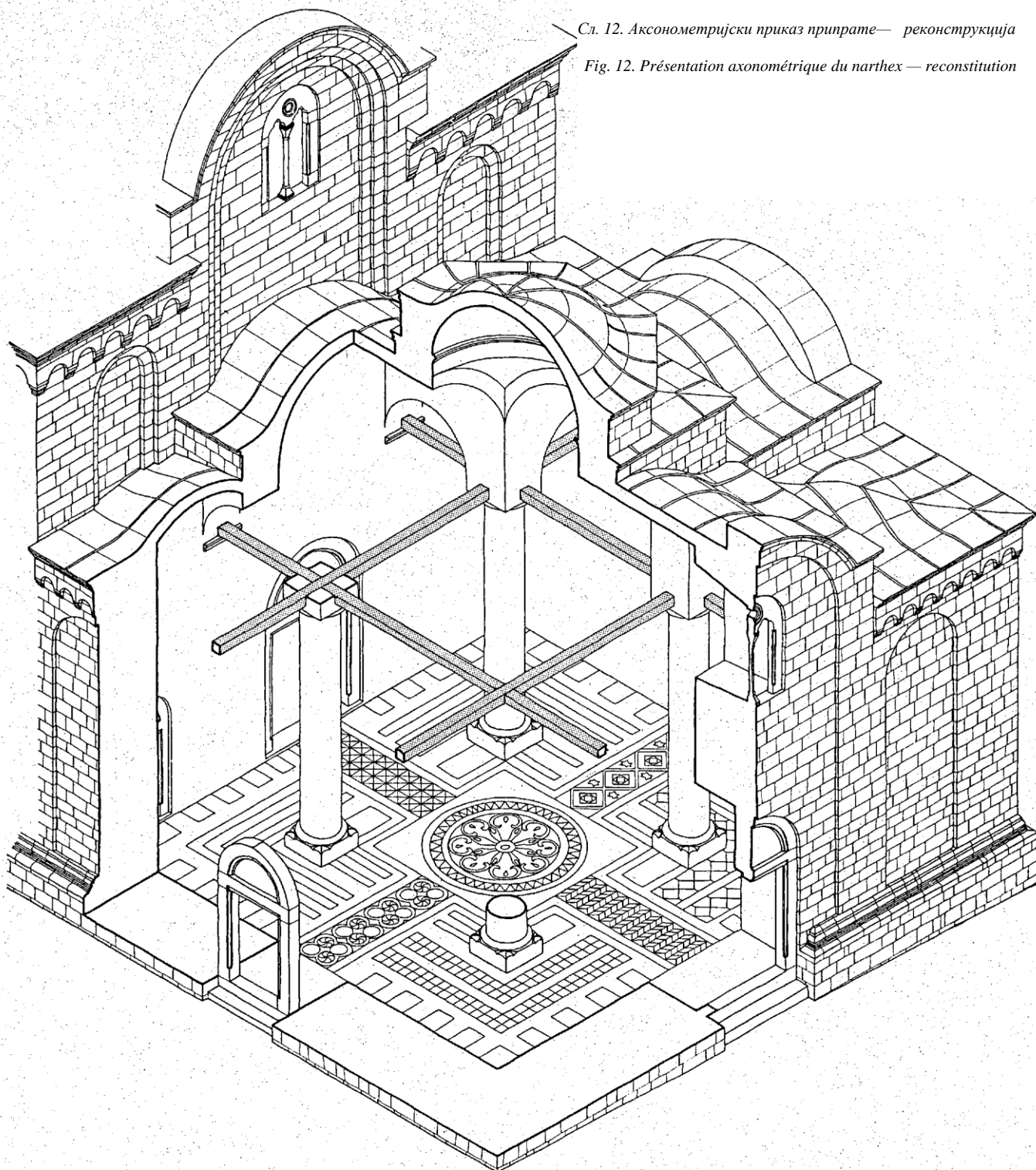

Сл. 11. Северни и западни изглед припрате — реконструкција (стр. 93 и 94)

Fig. 11. Élévations septentrionale et occidentale du narthex — reconstitution (pages 93 et 94)

Сл. 12. Аксонометријски приказ припрате— реконструкција

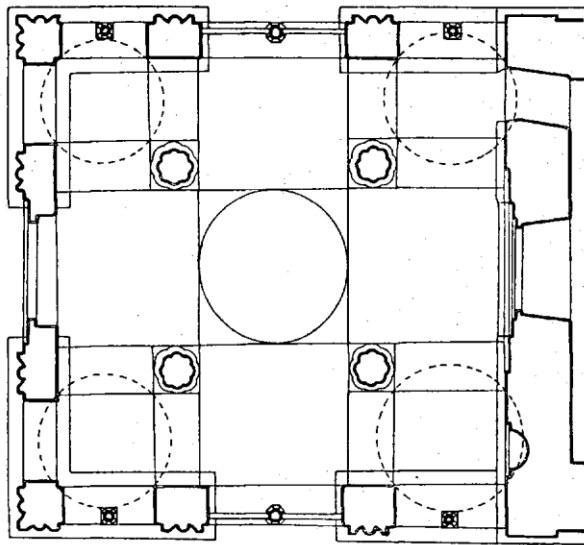
Fig. 12. Présentation axonométrique du narthex — reconstitution

Конструкција и обрада врата припрате изведене су највероватније као код северних.⁴⁹ Имајући у виду симетричност у вертикалном и хоризонталном плану, западна врата су највероватније била исте величине као и остала.

Основна просторна концепција раваничке припрате била је узор за манасијску, али међу

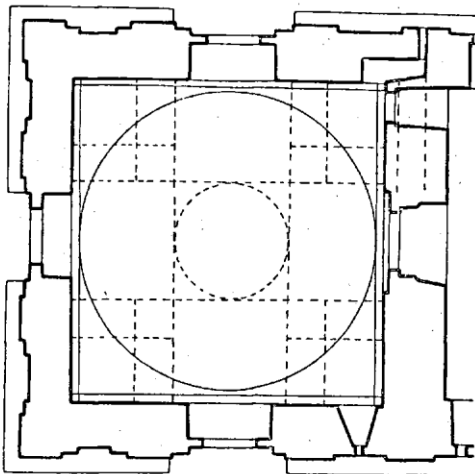
каснији су били довратници, замењени током конзерваторско-рестаураторских радова. Унутрашњи свод, видљив на фасади као лук, навео је поједине истраживаче на претпоставку да су врата познија. Током конзерваторско-рестаураторских радова се показало да истоветна конструкција постоји и на јужним вратима (С. Ненадовић, *Конзерваторска документација*, 73, сл. 41). Архитрав, којим је спољашњи оквир северних врата завршен, украшен је торусом, што је учињено и на вратима наоса, а уобичајена је појава на допозорницима и довратницима моравског периода. Ниша над вратима је благо потковичаста. Овакав тип лука на наосу није примећен, али се може срести на другим грађевинама овог времена. С тога се чини да северна врата, без обзира на могуће мање интервенције, треба сматрати ори-гиналним.

⁴⁹ Б. Бошковић је сматрао да су сва врата на припрати плод каснијих реконструкција (С. Станојевић, Л. Мирковић, Б. Бошковић, *нав. дело*, 28). Сличног мишљења у погледу северних врата били су С. Ненадовић (*Конзерваторска документација*, 73) и С. Мандић (*нав. дело*, 133). Једини део ових врата за који се поуздано може сматрати да је

1
0 1 2 3 4 5

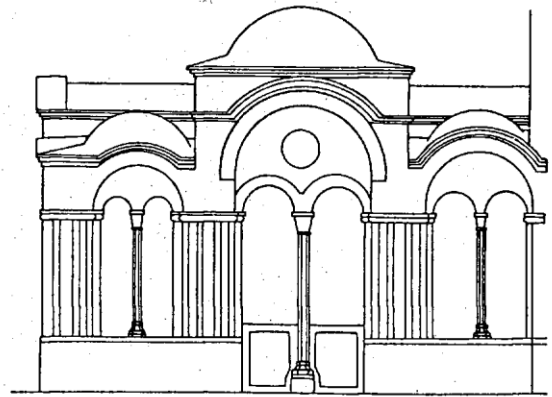
2

Сл. 13. Решења припрате развијеног типа
1. Раваница (према Б. Вуловићу)
2. Љубостиња

њима има и значајнијих разлика. Решењем фасада, припрате у Раваници се надовезује на отворене егзонартексе XIV века.⁵⁰ У Манасији је, међутим, доминантна пуна зидна маса. Велике, лаке отворе раваничке припрате овде су замениле плитке нише. У том погледу у Манасији је усвојено решење које је претходно остварено на припрати у Љубостињи (сл. 13). Скромна спољашња декорација сведена је на аркадни низ под завршним венцем и, вероватно, на скулпторално обрађене прозоре, као што је изведено и на наосу.

Тачно датовање припрате цркве манастира Ресаве (Манасије) представља знатно сложенији проблем од њеног првобитног изгледа, бу-

1
0 1 2 3 4 5

2

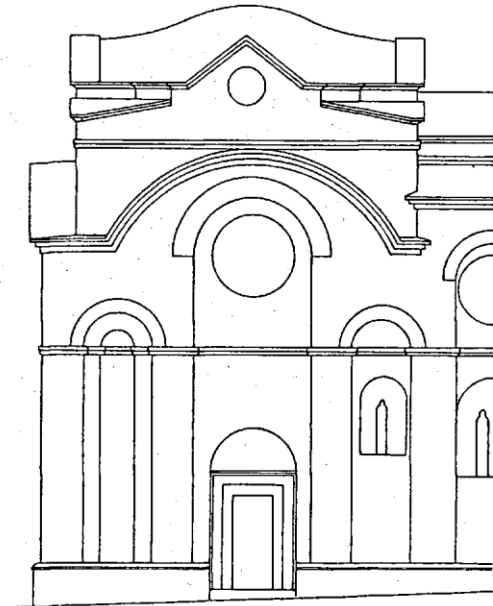

Fig. 13. Plan du narthex de type développé
1. Ravanița (d'après B. Vulović)
2. Liubostigna

дући да нема извора који би непосредно указивали на време зидања. Према Константину Филозофу, грађење Ресаве започето је 1406/1407. године.⁵¹ Радови су, сазнаје се из летописа, завршени 1418. године.⁵²

Правилна грађевинска веза на фасадама наоса и припрате наводи на помисао да су оба дела цркве изграђена истовремено. На ктиторском моделу, иначе изузетно верном, припрате није приказана, па је превладало мишљење да је она дозидана уз наос. Испитивањем темеља то је и потврђено. Имајући у виду просторни концепт наоса и припрате, као и неке њихове детаље, најразложније је претпоставити да је деспот Стефан уз своју

задужбину, нешто доцније, дозидео припрату. То мисли и већина савремених истраживача.⁵³ Припрата је, највероватније, била изграђена између 1418. године, кад су завршени радови на наосу, и 1427. кад је деспот Стефан умро.⁵⁴ У њеној изградњи могла је да учествује иста група градитеља која је градила и наос, чиме би се објаснила усклађеност концепције и детаља два одвојена дела цркве.⁵⁵

Оваквим датовањем се, у највећој мери, могу ускладити расположиви подаци, али извесне недоумице ипак остају. Припрата раваничке цркве је такође дозидана уз наос, али пре израде живописа, о чему сведочи ктиторски модел. Имајући у виду да су на манасијском наосу усвојене све промене до којих је у Раваници дошло током грађења, остаје нејасно због чега истовремено са њим није изграђена и припрата.⁵⁶ С обзиром да се не располаже довољним бројем поузданих података којима би се разрешила питања везана за припрату, могуће је изнети још неке претпоставке, мада мање вероватне. Разлика у дубини темеља између јужног зида наоса и припрате наговештава да је од завршетка радова на наосу до дозиђивања припрате могло протећи и више времена. У том случају би ктитор припрате у Манасији могао бити деспот Ђурађ Бранковић. Као најповољнији за њену изградњу могао би се претпоставити период од 1427. до првог пада Деспотовине 1439. године. Велика сличност фрагмената, додуше ограниченог броја, који су припадали припрати у Манасији и смедеревским црквама могла би ићи у прилог овој претпоставци. Петанчићев податак из 1502. године о „славној цркви Ресави, прослављеној гробовима краљева и принчева“, уколико је веродостојан, могао би поткренити тезу да је деспот Ђурађ уз задужбину свога ујака дозидео припрату, наменивши је за маузолеј себи и члановима своје породице.⁵⁷

Питања везана за првобитни изглед и време грађења припрате у Ресави још увек се не могу коначно разрешити. Овим радом је, на основу расположивих података, учињен покушај да се укаже на њихова могућа решења и изнесене су претпоставке за које се чини да су највероватније. Ипак, коначне одговоре могу пружити једино систематска истраживања у Манасији.

⁵⁰ Б. Вуловић, *нав. дело*, 79.

⁵¹ В. Јагић, *Константин Философ и његов живот Стефана Лазаревића деспота српског*, Гласник СУД ХЛП (Београд 1875) 290.

⁵² Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, књ. XVI (Београд — Ср. Карловци 1927) 224.

⁵³ Б. Бошковић је у два наврата изнео претпоставку да је деспот Стефан обновио старију цркву, уз коју је дозидео припрату, вид. Б. Бошковић, *Проблеми српске средњовековне архитектуре — питање нартекса и егзонтекса, скица за једно истраживање*, СКГ (1. мај 1934) 8; исти, *Неколико опсервација*, 266. У том случају се не би могло објаснити зашто је, на иначе изузетно верном моделу, приказан само наос, на шта је и сам аутор указао. Осим тога, постојање старије цркве, величине и типа наоса у Манасији, мало је вероватно.

⁵⁴ С. Мандић сматра да је деспот Стефан сахрањен у припрати, те да је она морала бити изграђена пре 19. јула 1427 (С. Мандић, *нав. дело*, 133). Устаљено место ктиторског гроба у владарским маузолејима је у југозападном углу наоса. По речима Константина Филозофа о сахрани деспота Стефана, „въ цркви о деспотѣ въ храмъ въходѣште“, не би се могло закључити да је у питању припрата. Стога сматрамо да година деспотове смрти не мора бити горња граница завршетка градње припрате.

⁵⁵ С. Мандић, *нав. дело*, 133.

⁵⁶ Северна врата у западном зиду наоса и врата на певницама у Раваници пробијена су пре израде живописа (Б. Вуловић, *нав. дело*, 144—146).

⁵⁷ Навод Ф. Петанчића према: И. Руварац, *О куцајнским манастирима по записима*, Старица VI (Београд 1889) 44.

Narthex de la Sainte-Trinité à Ressava

DRAGOLJUB TODORVIĆ

Le monastère de Ressava (Manassia), fondation pieuse du despote Etienne Lazarévitch, fut bâti entre les années 1406/7 et 1418. Un des problèmes auxquels on n'a pas encore trouvé une solution est celui qui est posé par la datation et la forme originelle du narthex de la Sainte-Trinité, monument le plus important, élevé dans la dernière période d'indépendance de l'État serbe médiéval.

Le plan du narthex est carré. Les voûtes sont soutenues par quatre piliers octogonaux et par les murs extérieurs. A l'intersection des principales voûtes en berceau se dresse une cou-pole reposant sur un tambour décagonal. Les angles du narthex sont surmontés de voûtes hémisphériques. Cette partie de l'église est couverte d'un toit élevé, à deux pentes, qui cache presque complètement son plan cruci-

forme. La façade septentrionale, celle qui est la mieux conservée, est construite avec des moellons de grès, tout comme celle du naos. Elle est ornée de trois niches peu profondes et d'une arcature simulée au-dessous de la corniche. Le revêtement de la façade méridionale ayant été gravement endommagé, ces éléments décoratifs ne nous sont pas parvenus. Des examens sommaires de la façade occidentale ont montré que celle-ci avait été sans doute décorée de la même manière; on y aperçoit des traces de vastes réparations, exécutées par une main malhabile.

Une explosion de poudre qui se produisit au début du XVIIIe siècle endommagea gravement le narthex, après quoi fut entreprise une rénovation, achevée en 1735. Vu les caractéristiques du style et les matériaux de construction utilisés, il a pu être établi que l'ensemble des voûtes et des piliers avait été reconstruit lors de cette rénovation.

Les formes originelles du narthex pourraient être reconstituées sur la base des fragments mis au jour à l'occasion des fouilles archéologiques et en analysant les changements que cette partie de l'église subit lors des travaux de rénovation de 1733/35 et de 1844.

Les voûtes du narthex reposaient primitivement sur quatre colonnes dont la base était moulurée. A l'origine, comme à présent, leur structure revêtait la forme de croix inscrite, solution habituelle, vu le plan adopté. L'intersection des branches de la croix était probablement surmontée d'une calotte aveugle. Cer-

tains indices nous portent à supposer aussi d'autres solutions: coupole reposant sur un tambour et, peut-être aussi, un clocher. La finition des façades du narthex était simple, tout comme celle du naos. Les niches centrales indiquaient les extrémités des branches de la croix inscrite. Les bas-côtés, étaient décorés d'arcatures, soutenues par des consoles. Les fenêtres étaient, selon toute apparence, bilobées.

Le modèle de l'église, représenté avec la plus grande fidélité dans la composition de ktitor, peinte dans le naos, ne comporte pas le narthex, d'où l'opinion selon laquelle cette partie de l'église fut ajoutée plus tard. Les examens des fondations ont confirmé cette assertion. Compte tenu de l'ordonnance du naos et du narthex, ainsi que de certains détails de ceux-ci, il serait le plus judicieux de supposer que le despote Etienne, désireux d'agrandir sa fondation, y fit accoler un narthex. La construction de celui-ci pourrait être située entre les années 1418 et 1427.

Certains indices permettent de supposer aussi — ce qui est moins probable — que le narthex de Manassia fut bâti par le despote Georges Brankovitch, successeur du despote Etienne, et qu'il était destiné à servir (de mausolée de la famille des Brankovitch. Dans ce cas le narthex aurait été bâti entre 1427 et 1439.

Les sources et les données sûres faisant défaut, il n'est pas possible d'apporter une solution définitive à ce problème, mais il faut espérer que les travaux ultérieurs dans ce sens permettront d'y aboutir.